

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYOK

← ————
STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA

HADAK ÚTJÁN

A népvándorláskor
fiatal kutatóinak
XXIX. konferenciája

Budapest, 2019. november 15–16.

Főszerkesztő: Türk Attila

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

MARTIN OPITZ KIADÓ

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 24.2

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 4.2

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
International Editorial Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
Istanbul Medeniyet University (Istanbul)

Balázs Sudár
Institute of History of RCH (Budapest)

Attila Türk
Research Group of Early Hungarians of RCH
(Budapest)

„HADAK ÚTJÁN”
A NÉPVÁNDORLÁSKOR
FIATAL KUTATÓINAK
XXIX. KONFERENCIÁJA

Budapest, 2019. november 15–16.

29TH CONFERENCE OF YOUNG SCHOLARS
ON THE MIGRATION PERIOD
Budapest, November 15–16, 2019

Főszerkesztő
Türk Attila

BUDAPEST 2023

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kötet a

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

ELKH
Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

támogatásával valósult meg

A kötet megjelenését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Információs Hivatal „Tudományos Mecenatúra Pályázat”
MEC_K_21 alprogramja támogatta (MEC_K_141246).

A kötet az Árpád-ház Program támogatásával készült
(IV.1. Keleti örökség – Keleti kapcsolatok. Írott források és kiadványok
IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere)

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarorszá-
g és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és
Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Szerkesztők

Jancsik Balázs – Sudár Balázs

Munkatárs

Ambrus Edit

© szerzők

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-35-3

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport –
PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

PÁRHUZAMBA HOZHATÓ-E A DABAS–TEMPLOM-DOMB LELŐHELYEN TALÁLT ANGYALÁBRÁZOLÁSOS AMULETT AZ OROSZ „ЗМЕЕВИК” AMULETTEKKEL?

FEJES BELLA*

Kulcsszavak: középkor, amulett, Rusz, „змеюку”, óorosz amulett, „kígyófészek” motívum, magyar-rusz kapcsolat, Dabas, vallásosság, kereszténység, pogányság, bizánci amulettek, csernyigovi hrivnya, Mihály arkangyal

Absztrakt: Dabas Templom-domb lelőhelyen a 2020-as ásatási szezonban találtak egy középkori sír sírföldjében a feltárók egy bronz amulettet. Kopottsága miatt a rajta lévő ábrázolások nehezen kivehetőek voltak, ugyanakkor így is észlelhető az előlapi ábrázoláson az emberi, szárnyas alak valamilyen bottal a kezében. Dolgozatom szempontjából, mégis a hátlapi, amorf motívum az érdekes, mivel ez kizárja annak lehetőségét, hogy a megtalált tárgy idézőbillog legyen. Már a feltárók is rámutattak, hogy a Rusz felé, pontosabban az óorosz „змеюку”, vagyis „kígyófészek” amulettek irányába lehetne elindítani a kutatást. Értekezésemben először is nagyon röviden áttekintem mik is az amulettek. Ezt követően taglalom az óorosz „kígyófészek” amulettek kutatását, a felállított tipológiákat, valamint a rajtuk megjelenő motívumokat. A lezárásban bemutatom a Magyarországon talált amulettet. Végezetül pedig, hogy miért látom úgy, a hazánk területén talált amulett párhuzamba állítható az óorosz „змеюку” amulettekkel. Mindazonáltal meg kell jegyezni még azt, hogy ez a tárgy típus további kutatási lehetőségeket vonzhat magával.

Amulettek már évezredek óta fellelhetőek, valószínűleg már az ősember is használta őket, igaz kontextusukból kiragadva ezt nem tudjuk bizonyítani. Növényeket, növényi részeket, ásványokat, köveket, rovarokat, állatokat, illetve állati és emberi maradványokat mind felhasználhattak készítésükre.¹ Úgy tartották, az anyagnak már önmagában ereje van, amit fokozhatnak azzal, ha megformázzák.² Amuletteket főként valamilyen gonosz erő elleni védelemre, a jövő megjósolására, termékenység fokozására, az erő megszerzésére, az ellenség legyőzésére használtak. A korai amulettek erejének alapját a szellemlényekbe vetett hit adta, mivel úgy képzelték, hogy az istenek (akik a mágikus erőt birtokolták) ereje különféle varázsszimbólumokban összpontosul.

Az ókori kultúrákban ez a hiedelemvilág tovább él, ugyanis a természetfeletti ugyanúgy részese a mindennapi életnek. Nem kérdőjelezték meg azt a meggyőződést, hogy a betegséget és a szerencsétlenséget rosszindulatú embertársak okozhatták, akik ártalmas rituálékat végeztek, amelyek ellen a védekezés (és a gyógyítás) eszközei az amulettek voltak. A vallás és a mágia természetyszerűleg összefonódott az ókori társadalmakban, és a mágikus gondolkodás átszötte a mindennapi életet.³ A 4–5. századra a mágiával kapcsolatos emlékek már megjelentek irodalmi és filozófiai szövegekben is, az amulettek használata pedig teljesen általánossá vált.

A természetfeletti tudás és hatalom képviselőivel szemben azonban a kereszténység nem volt

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészettudományi Intézet. MA 1. évfolyam. 1088 Budapest Mikszáth Kálmán tér 1. fejes.bella96@gmail.com

¹ HALLO 1937, 662.

² ECKSTEIN–WASZINK 1950, 403–404.

³ A témával kapcsolatban bővebben lásd: GUIDE TO THE STUDY OF ANCIENT MAGIC.

ennyire közömbös.⁴ A mágiát a 2. századi egyházatyák egyetemlegesen elítélték, és elutasítása azt követően is általános maradt, hogy a kereszténység a Constantín császár időszakában bekövetkezett fordulatot követően elfogadott vallássá vált a Birodalomban.⁵ Ugyanakkor azzal párhuzamosan, hogy a kereszténység mind szélesebb közösségek vallása lett, egyre több helyen kerültek be a helyi vallásos életbe olyan hagyományok, amelyek a korábbi pogány gyakorlathoz kötődtek, ilyen volt az óvó-védő amuletteknek a továbbélése is. A pogány formulák keresztény invokációval tovább éltek, apotropaiikus funkciójuk azonban változatlan maradt.⁶

Az orosz kutatás a kígyós amulettek hátterében egyszerre vélte felismerni az ortodoxia és a vernakuláris vallásosság meglétét.⁷ Ugyanis ezen, kétoldalas, többnyire kör alakú medálok egyik oldalán kanonikus keresztény kép látható (ez lehet Krisztus, Szűz Mária, a szentek vagy angyalok ábrázolása), míg másik oldalán az úgynevezett „kígyófészek” motívum szerepel. Ez utóbbi egy kígyókkal körülvett emberi fej⁸ képe.⁹ Ezek a képek általában liturgikus invokációkkal vagy mágikus varázsigékkel vannak keretezve.¹⁰

Az amulettek kutatása már a 19. században jelentős lendületet vett, azt követően, hogy 1821-ben ismertté vált a csernyigovi hrivnya.¹¹ Ezt követően I. Tolsztoj és A. Sz. Uvarov nem csak áttekintették a kérdést, hanem részletes klasszifikációját is nyújtották a tárgy típusnak,¹² míg M. I. Szokolov a kérdés vallástörténeti hátterét és narratív értelmezését mutatta be.¹³ Az ő munkáinak köszönhetően körvonalazódott, hogy a „kígyófészek” motívumot kísérő görög varázsszövegek (vagy imádságok, varázslatos történetek, varázsképletek) a szláv hagyományban is ismertek. A szláv amuletteken feltűnő

„ДБНА” („dna”) szót a görög „ἑ στέρα” („hystera”) szónak feletette meg, amely következtetésében arra utal, hogy a szóban forgó amulettek asszimilációját az orosz közegben a bizánci mitológiai felfogás kísérte.¹⁴

Az 1920-as évek közepére A. Sz. Orlov munkájaként elkészült az emlékek addig ismert darabjainak a teljességre törekvő gyűjtése is.¹⁵ Orlov besorolását a „kígyófészek” motívum kialakítására alapozta, amelynek következtében 8 típust (*I. tábla*) különített el. Nemcsak a kígyók számát, hanem az emberi alak vagy fej és a kígyók helyzetét is figyelembe vette tipológiája megalkotása során,¹⁶ ugyanakkor nem határozta meg a kígyók szimbolikáját, eredetüket vagy elterjedési körüket. Az I. és II. típusba sorolta a legfényűzőbb, monogrammal is ellátott motívum képeket, amelyeket a kígyótestek lágy kanyarulatai jellemeznek. A középpontban vagy fél alak vagy egy emberi fej látható. A III. típusnál a középpontban egy női alak látható, akinek lábai kígyókban végződnek, kezeiben is kígyókat tart, valamint egy kígyópár mintegy szárnyakat alkot az alaknak. A IV. típus valószínűleg a III. típus egyik változatából alakulhatott tovább, itt ugyanis az alak egész testét maguk a kígyók alkotják. Az V. típusba sorolható motívumok centrikus elrendezésűek, a kígyók az emberi fejből sugár irányban vannak elrendezve, és egy irányba néznek, egyfajta forgó mozgást előidézve ezzel. A VI. típusban a kép szintén centrikus elrendezésű, ahol a fejet párt alkotó kígyók veszik körül. A VII. típus hasonló a VI. típushoz, annyi eltéréssel, hogy a fejet 12 kígyó veszi körül, amelyek közül 8 párban kialakított, míg 4 egyedül áll. A VIII. típus szintén centrikus elrendezésű, a fejből fel és le 4-4 kígyó indul el párban, amelyek keresztezik egymást, valamint oldal irány-

⁴ BROWN 1993.

⁵ KENDEFFY 2013, 954–964.

⁶ DE BRUYN 2017. A korábbi korszak vonatkozásában áttekintést nyújt még: HOFFMANN–T. HORVÁTH 2019, 217–238.

⁷ NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 3–48.

⁸ További változatai a fél- vagy teljes alak ábrázolása, a fej helyett.

⁹ NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 3.

¹⁰ PERESZEDOV 2004, 108.

¹¹ Az előkerülés körülményéről lásd: NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 12–13.

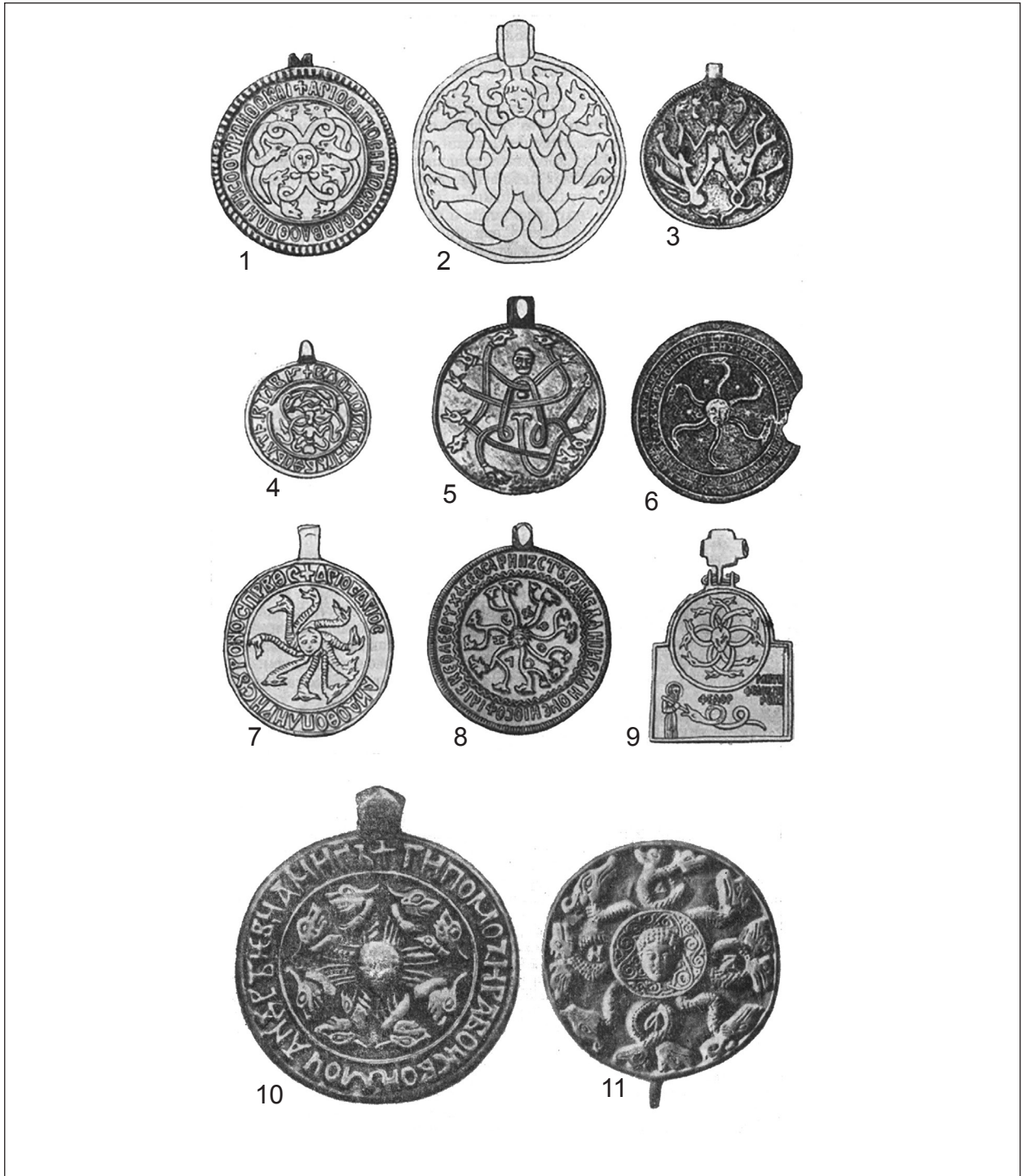
¹² TOLSZTOJ 1888; UVAROV 1910.

¹³ SOKOLOV 1895.

¹⁴ Szokolov következtetését bővebben lásd: NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 15–18.

¹⁵ ORLOV 1926.

¹⁶ Orlov tipológiáját és a hozzá fűzött magyarázatot bővebben lásd: NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 21–24.

1. kép. A „kígyófészek” motívum főbb fajtái. 1: A csernigovi hrivnya típusa (A. S. Orlov I. és II. típusa); 2: III. típus (A. S. Orlov 1. változata); 3: III. típus (A. S. Orlov 2. változata); 4: III. típus (A. S. Orlov 3. változata); 5: IV. típus („monogramos”, A. S. Orlov); 6: V. típus (3. változat, A. S. Orlov); 7: V. típus (1. változat, A. S. Orlov); 8: V. típus (2. változat, A. S. Orlov); 9: VIII. típus; 10: VI. típus, 1. változat; 11: VII. típus, 1. változat (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 22–23)

Fig. 1. The main types of the „snake’s nest” motif. 1: Type of the Chernigov hrivnia (type I and II of A. S. Orlov); 2: Type III (Type 1 of A. S. Orlov); 3: Type III (Type 2 of A. S. Orlov); 4: Type III (Type 3 of A. S. Orlov); 5: Type IV („initial type”, A. S. Orlov); 6: Type V (variant 3, A. S. Orlov); 7: Type V (variant I, A. S. Orlov); 8: Type V (variant 2, A. S. Orlov); 9: Type VIII; 10: Type VI, variant 1; 11: Type VII, variant 1 (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 22–23)

ba is 1-1 pár kígyó indul, amelyek szintén keresztelik egymást.

Jelentős előrelépést T. V. Nyikolajeva és V. N. Csernyecov feldolgozása nyújtott, akkor az 1945 után talált darabokat is felgyűjtötték. Ezek jelentőségét külön kiemelte az a tény, hogy már jól keltezhető emlékek jelentős számban kerültek elő a kutatás ezen korszakából. Az ő újabb elemzésük mutatott rá arra is, hogy számos típus olyan sorozatgyártmány, amely hosszú időn keresztül használatban lehetett (akár évszázadokon keresztül), míg arra is felhívták a figyelmet, hogy a múzeumban őrzött darabok egy része 19. századi hamisítvány.¹⁷ Nyikolajeva saját tipológiáját az elülső oldalon szereplő keresztény kép rendszerezése alapján készítette el, amely szerint 13 típust tudott elkülöníteni:¹⁸ 1. Mihály arkangyal képe (2–6. tábla); 2. A Szűzanya jobbán a Kisdeddal (a Vlagyimiri ikonhoz hasonlóan) (7. tábla); 3. A Szűzanya jobbán a Kisdeddal (az ősi Fedorov ikonhoz hasonló); 4. A Szűzanya balján a Kisdeddal (8. tábla); 5. A Szűzanya képe (9. tábla); 6. A Kereszttség ábrázolása (10. tábla); 7. Két lovas harcos ábrázolása (11. tábla); 8. Szent György lóháton; 9. Theodore Stratelates képe (12. tábla); 10. Nyikita ábrázolás egy démonnal; 11. Szent Kozma és Damján ábrázolása (13. tábla); 12. Borisz és Gleb ábrázolása; 13. A Keresztre feszítés ábrázolása (14. tábla).

A „kígyófészek” kompozíció, akárcsak maga az amulett típusa bizánci eredetű. A „kígyófészek” motívum minden változatának állandó alapja egy kígyókkal körülvett emberi fej, amelynek ősi motívuma nagy valószínűséggel a *Gorgon* vagy *Medusa*¹⁹ feje (15. tábla 1). A kép minden bizonnyal védő funkciót, valamiféle talizmán jelleget tölthetett be, amely a betegségektől és különféle ártalmaktól óvta

viselőjét.²⁰ A középkori világban úgy tartották, hogy a múlt anyagi nyomai különleges erővel bírnak. A kapuk közelében általában olyan lények ábrázolása-it függesztették ki, amelyek fenyegetéseit el kellett hárítani, nevezetesen oroszlánokat, skorpiókat és kígyókat. Az állatábrázolások tehát úgy tűnik, hogy az általuk ábrázolt lényekhez kapcsolódó mágikus erővel rendelkeznek, beleértve a kígyókat ábrázoló szobrokat is. Az elv egyszerű volt, és a modern homeopátiából még mindig ismerős: *Similia similibus curantur*, „a hasonlót a hasonló gyógyítja”.²¹ Idővel a kígyókkal körülvett emberi fej képe elveszti kapcsolatát *Medusa* ábrázolásának mitológiájával,²² és a motívum „ὄστρα”²³ néven jelenik meg (15. tábla 2–3). Ez egy kissé sematikus ábrázolása a női méhnek, amely szerepelhet önmagában, de egy összetett motívum (varázsképlet) része is lehet. A rejtélyes arc ábrázolását, amelyből különböző számú kígyók sugároznak kifelé, általában egy görög felirat kíséri (gyakran rövidítve), amely többségében valamilyen állathoz hasonlítja a méhet, amelyet le kell nyugtatni.²⁴ Ezen képletet még nem találták meg szláv fordításban egyetlen amulett sem, ugyanakkor számos görög feliratú amulett orosz eredetű. A *hystera*-varázslatot, ami a bizánci amuletteken feltűnik a középkori szláv szövegekben a „δύη”-val azonosították, amely ugyanúgy a „vándorló méh” motívumát és néhány tulajdonságát mutatja be, ugyanakkor ártalmasabb és baljósabb, mint bizánci előzményei.²⁵

A varázsképletekben szereplő démont a polimorfizmus vonásai jellemzik, vagyis különféle lények megjelenéseit öltheti magára, amelyek általában különböző állatok. Azonban ez nem pusztán a görög feliratokban visszatükröződő motívum, mivel számos más esetben összehozható a „kígyófészek”

¹⁷ NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 8. A hamisítványok elkülönítésének fontosságát az újabb archaeometriai jellegű anyagvizsgálatok nyújthatják.

¹⁸ Nyikolajeva rendszerezését bővebben lásd: NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 30–32.

¹⁹ SPIER 1993, 38–39.

²⁰ NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 32–33.

²¹ STEPHENSON 2016, 188; AMULETT 224.

²² Az a folyamat, hogy ez a kép hogyan és mikor kapcsolódott össze a *Medusa* mitológiai ábrázolásával nem minden részletében nyomon követhető. Bővebben lásd: NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 34–37.

²³ Az „ὄστρα” görög szó „méhet” jelent, tágabb értelemben a belső, az anyaméh és annak „betegségei”, valamint az ezeket okozó démon.

²⁴ SPIER 1993, 29–31.

²⁵ A szó jelentéstartalmát tekintve nemcsak nő, hanem férfi is. Ezt úgy magyarázzák, hogy minden emberben, nemi különbség nélkül, egy különálló lény van, amelynek állapotától (nyugodt-dühös) függ az ember egészsége: SEVCSENKO 2011; SEVCSENKO 2015.

2. kép. Amulettek Mihály arkangyal képével I. 1: Kígyóamulett, 12. század, az előlapon Mihály arkangyal, a hátoldalon Gorgófejes kígyófészek-motívum. Mindkét oldalon védőszöveg fut körbe görög nyelven (SEVCSENKO 2008, 47); 2: Kígyóamulett, 13. század, Kijev területéről. Előlapján Mihály arkangyal, hátlapján Gorgófejes kígyófészek-kompozíció (SEVCSENKO 2015); 3–4: Kígyóamulettek, 12. század, Novgorod területéről. Előlapon Mihály arkangyal, hátlapon kígyófészek-motívum (SEVCSENKO 2008, 47)

Fig. 2. 1: Zmeevik, 12th century. Archangel Michael on the obverse, Gorgon-headed snake-nest motif on the reverse. Protective text runs around both sides in Greek (SEVCSENKO 2008, 47); 2: Zmeevik, 13th century, from the Kiev area.

Archangel Michael on the front, Gorgon-headed snake-nest motif on the reverse (SEVCSENKO 2015); 3–4: Zmeevik, 12th century, from the Novgorod area. Archangel Michael on the front, snake-nest motif on the reverse (SEVCSENKO 2008, 47)

motívummal. A démonok gazdag és félelmetes sokféleségét ismerték a bizánciak olyan népszerű szövegek révén, mint a Salamon testamentuma, ugyanakkor ismerték a démonok elűzésének eszközeit is, szintén Salamon testamentumában előírt mágikus varázsigeik, pecsétek, gyűrűk és amulettek révén.²⁶ Sok démon kígyó alakot öltött. Az amulettek és gyűrűk ezért tartalmazhattak kígyót vagy az állathoz kapcsolódó mágikus feliratokat és mintákat. A karpereceken, korszókon és flaskákon szent lovasok szerepeltek, akik a korábbi, majd a későbbi sárkányölők módjára lándzsával döfték át egy

kígyódémont. Az egyiptomi Bawitban lévő Szent Apolló kolostorban található, a hatodik vagy hetedik századra datált képen Szent Sziszinniosz megöli *Alabasdría*, vagy *Abyzou* démonasszonyt,²⁷ a gyermekrabló démont, aki a várandós nőt, valamint a csecsemőket vette célba. Legyőzésének eszköze, ha tudjuk neveit, valamint ha megidézzük azt a szent alakot, aki legyőzte őt (Salamon, Mihály arkangyal, Sziszinnosz és Sziszinniosz) (16. tábla).²⁸ A kígyók maguk is nagyszámú szimbolikát hordozhatnak, például Jachin és Boáz bronzoszlopát,²⁹ Mózes bronzkígyóját,³⁰ a Genezis kígyószerű kísértőjét

²⁶ STEPHENSON 2016, 199.

²⁷ STEPHENSON 2016, 200.

²⁸ SPIER 1993, 33–38, 42–44.

²⁹ 1Kí 7:15–22. A Biblia szerint Boaz és Jachin két réz, sárgaréz vagy bronz oszlop volt, amelyek Salamon temploma előtt álltak.

³⁰ 4Móz 21: 4–9.

3. kép. Amulettek Mihály arkangyal képével II. 1: Csernyigovi hryvnia, 11. század, arany. Ermitázs; 2: Réz öntvény amulett, az Ukrán Történeti Múzeumban; 3: Réz amulett, Yu. B. Iversen gyűjteményéből; 4: Bronz amulett. Volkovysk, szórványlelet (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 94)

Fig. 3. Amulets with the image of Archangel Michael II. 1: Chernigov hryvnia, 11th century, gold. Hermitage; 2: Copper moulded amulet, from the Ukrainian Historical Museum; 3: Copper amulet, from the collection of Yu. B. Iversen 4: Bronze amulet. Volkovysk, chance find (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 94)

4. kép. Amulettek Mihály arkangyal képével III. 1: Mindkét oldalán orosz felirattal ellátott amulett; 2: Fehér ötvözet, A. S. Uvarov gyűjteményéből (No. 373); 3: 14. századi réz amulett (No. 378); 4: 12. századi amulett, Novgorod területéről (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 95)

Fig. 4. Amulets with the image of Archangel Michael III. 1: Amulet with Russian inscriptions on both sides; 2: White alloy from the collection of A. S. Uvarov (No. 373); 3: 14th century copper amulet (No. 378); 4: 12th century amulet from the Novgorod region (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 95)

5. kép. Amulettek Mihály arkangyal képével IV. 1: 12. századi, bronz amulett, Suzdal területéről; 2: 12–13. századi, arany amulett. Kazanyi Egyetem; 3: Orosz felirattal ellátott, réz amulett D. I. Prozorovszkij gyűjteményéből; 4: Horganyzott másolat (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 96)

Fig. 5. Amulets with the image of the Archangel Michael IV. 1: 12th century bronze amulet from Suzdal; 2: 12th–13th century gold amulet. University of Kazan; 3: Copper amulet with Russian inscription. From the collection of D. I. Prozorovsky; 4: Galvanized copy (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 96)

6. kép. Amulettek Mihály arkangyal képével V. 1: 12. század végi, ón-ólom ötvözetű amulett, Novgorod területéről; 2: 12. század végi, aranyozott bronz amulett, Novgorod területéről; 3: 13. századi, réz amulett, Novgorod területéről; 4: Amulett Novgorod területéről; 5: 12. századi bronz amulett Kijev területéről (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 97)

Fig. 6. Amulets with the image of Archangel Michael V. 1: Late 12th century tin-lead alloy amulet from Novgorod; 2: Late 12th century gilt bronze amulet from Novgorod; 3: 13th century copper amulet from Novgorod; 4: Amulet from Novgorod; 5: 12th century bronze amulet (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 97)

7. kép. Amulett Szűzanya jobbján a Kisdeddel ábrázolással. 1: 12. századi, arany amulett Belgorodka területéről; 2: 12. századi arany amulett Szmolenszk régióból, Kovshich faluból; 3: Réz amulett, Yu. B. Iversen gyűjteményéből; 4: Réz amulett (NYIKOLAJEVA–CSENYECOV 1991, 98)

Fig. 7. Amulet depicting Our Lady with the Infant on her right. 1: 12th century gold amulet from Belgorodka area; 2: 12th century gold amulet from Smolensk region, village of Kovshich; 3: Copper amulet, Yu. B. Iversen collection; 4: Copper amulet (NYIKOLAJEVA–CSENYECOV 1991, 98)

8. kép. Amulettek Szűzanya balján a Kiséddel ábrázolással. 1: Réz amulett; 2: Tekercs amulett, I. S. Ostrukhov gyűjteményéből. Tretyakov Galéria; 3: Amulett A. S. Uvarov gyűjteményéből; 4: 18. századi, réz amulett (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 103)

Fig. 8. Amulets depicting Our Lady on the left with the Infant. 1: Copper amulet; 2: Scroll amulet, from the collection of I. S. Ostrukhov. Tretyakov Gallery; 3: Amulet, from the collection of A. S. Uvarov; 4: 18th century copper amulet (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 103)

9. kép. A Szűzanya ábrázolása. 1: 10–11. századi amulett finnugor temetkezésből a Vologda megyei Pogostiscse falu közelében; 2: Réz amulett, Ermitázs; 3: 14. század első fele, ón-ólom ötvözet amulett, Novgorod területéről; 4: 13. század végi amulett; 5: B. I. és V. N. Khanenko gyűjteményében található amulett (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 105)

Fig. 9. Depiction of the Virgin Mary. 1: Amulet from the 10th–11th century from a Finno-Ugric burial site near the village of Pogostiscse in Vologda county; 2: Copper amulet, Hermitage; 3: Amulet of tin-lead alloy, first half of the 14th century, from the Novgorod region; 4: Amulet of the late 13th century; 5: Amulet from the collection of B. I. and V. N. Khanenko (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 105)

10. kép. A Kereszttség ábrázolása. 1: Amulett D. I. Prozorovszkij gyűjteményéből; 2: Keresztelést ábrázoló amulett, Ermitázs; 3: Keresztelést ábrázoló amulett, Orosz Múzeum (No. 4168); 4: Keresztelést ábrázoló amulett, Orosz Múzeum (No. 947); 5: Keresztelést ábrázoló amulett hátoldala, Ermitázs (RP-1092) (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 106)

Fig. 10. Representation of the Baptism. 1: Amulet from the collection of D. I. Prozorovskij; 2: Amulet of the Baptism, Hermitage; 3: Amulet of the Baptism, Russian Museum (No. 4168); 4: Amulet of the Baptism, Russian Museum (No. 947); 5: Back of the amulet of the Baptism, Hermitage (RP-1092) (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 106)

11. kép. Két lovas harcos ábrázolása. 1: Amulett az Orosz Régészeti Társaság gyűjteményéből; 2: Két lovas harcos ábrázolása amuletten, Ermitázs; 3: Szent György és a sárkány ábrázolása, Ermitázs; 4: Elülső oldalon Szent György és a sárkány, hátoldalon kisimított kígyófészek motívum, helyére kereszt vésése. Novgorod területéről
(NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 107)

Fig. 11. Depiction of two warriors on horseback. 1: Amulet from the collection of the Russian Archaeological Society; 2: Depiction of two warriors on horseback on amulet, Hermitage; 3: Depiction of St George and the dragon, Hermitage; 4: St. George and the dragon on front, smoothed snake's nest motif on reverse, with cross engraving in its place
(NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 107)

12. kép. Theodore Stratelates képe. 1: Összecsukható amulett; 2: Tekerksamulett, hátoldala; 3: Kígyófészek amulett előlapja, réz; 4: Nyolcszög amulett; 5: Nyolcszög amulett (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 108)

Fig. 12. Picture of Theodore Stratelates. 1: Folding amulet; 2: Scroll amulet, reverse; 3: Front of snake's nest amulet, copper; 4: Octagon amulet; 5: Octagon amulet (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 108)

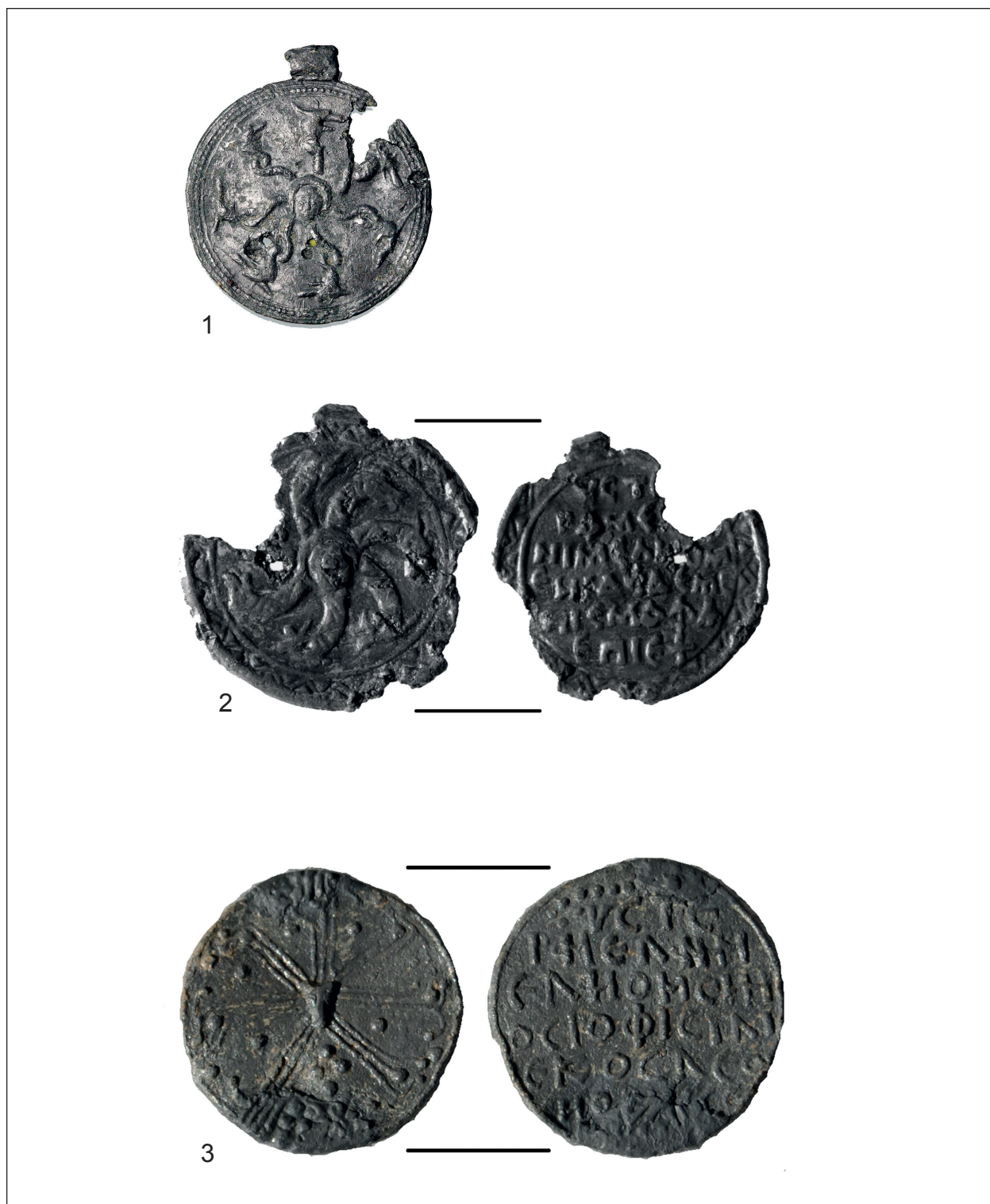
13. kép. Szent Kozma és Damján ábrázolása. 1: Rossz minőségű ezüstmű készült amulett, Ermitázs; 2: Amulett A. S. Uvarov gyűjteményéből; 3: Bronz amulett; 4: Amulett Jatsin városából, Poltava régióból, Ermitázs; 5: Orosz felirattal ellátott, ezüst amulett, 13. század (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 109)

Fig. 13. Depiction of Saint Cosmas and Damian. 1: Amulet made of poor quality silver, Hermitage; 2: Amulet from the collection of A. S. Uvarov; 3: Bronze amulet; 4: Amulet from the town of Yatsin, Poltava region, Hermitage; 5: Silver amulet with Russian inscription, 13th century (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 109)

14. kép. A Keresztre feszítés ábrázolása. 1: 12. század első fele, ezüst amulett, Novgorod területéről; 2: Amulett, P. I. Scsukin gyűjteményéből, Állami Történelmi Múzeum (No. 3006); 3: Összecsukható amulett, réz (Orosz Múzeum, No 5046); 4: Összecsukható amulett, rajta Nyikita ábrázolása, amint legyőzi a démon, A. Sz. Uvarova gyűjteményéből; 5: Összecsukható amulett, rajta Nyikita ábrázolása, amint legyőzi a démon, réz; 6: Nyolcszög amulett, rajta Nyikita ábrázolása, amint legyőzi a démon, réz (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 111)

Fig. 14. Representation of the Crucifixion. 1: First half of the 12th century, silver amulet from the Novgorod region; 2: Amulet from the collection of P. I. Shchukin, State Historical Museum (No. 3006); 3: Folding amulet, copper (Russian Museum, No 5046); 4: Folding amulet depicting Nikita defeating the demon, from the collection of A. S. Uvarova; 5: Folding amulet depicting Nikita defeating the demon, copper; 6: Octagonal amulet depicting Nikita defeating the demon, copper (NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 111)

15. kép. Bizánci előzmények. 1: Gorgon vagy Medusa feje, ólom amulett. Bizánc, átm.: 4,5 cm, 10. század (Ermitázs, Szentpétervár, W-198); 2: Ólom amulett, hystera-motívummal, Bizánc, átm.: 3,5 cm, 10–11. század (British Museum, 1995,0701.1); 3: Ólom amulett, hystera-motívummal, Bizánc, 4,7 cm, 10–11. század (British Museum, 1995,0701.2)

Fig. 15. Byzantine amulet prefigurations. 1: Lead amulet. Byzantium, diam. 4.5 cm, 10th century (Hermitage, St. Petersburg, W-198); 2: Lead amulet with hystera motif, Byzantium, diam. 3.5 cm, 10th–11th century (British Museum, 1995,0701.1); 3: Lead amulet with hystera motif, Byzantium, 4.7 cm, 10th–11th century (British Museum, 1995,0701.2)

(a Sátánt)³¹ és a Jelenések könyvének fenevadját³² idézte, miközben felidézte Jahve és Leviatán³³ (Lótán) küzdelmét. A kígyók betegségeket hoztak, mivel a démonok által felvett, kedvelt alakra emlékeztették közösségeket a Földközi-tengeri és a Közel-keleti világban. A kígyóknak azonban ugyanebben a széles térségben ugyanilyen hosszú gyógyítási hagyománya is volt. *Ninģiszida*, akit mezopotámiai sárkányölőként ismertünk meg, kígyó tulajdonságokkal rendelkezett, szintén a gyógyítás istene volt. A gyógyítók már régóta használták a mérget a gyógyításban, és a kígyómotívumokat még a keresztény korszakban is használták bizonyos betegségek elleni védelemre.³⁴

Azt, hogy az óorosz „kígyófészek” amulettek pontosan milyen kapcsolatban állnak az ősi eszmék maradványaival csak találgatni lehet. Az ábrázolást az ősi keleti amuletteken lévőekkel összehasonlítva nem szabad elfelejtenünk, hogy a pogány szokásokat Oroszországban még a 11–12. században is gyakorolták. Ezért a démonizálásnak azok az alapjai, amelyekkel a kígyó motívumok például az 5–6. századi bizánci amuletteken megjelennek, nem vihetők át mechanikusan az óorosz amulettek kígyóábrázolásos tárgyaira.³⁵ A tulajdonképpeni „kígyófészek” amulettek a 10–11. század fordulóján jelentek meg. Mivel a kereszténynek mondott oldalon elfogadhatatlan a *hystera*-varázsigé jelenléte, így az átalakult a „kígyófészek” motívum egyik elemévé. Ugyanakkor a kígyók kialakítása is fokozatosan megváltozott, megszűntek semlegesnek lenni, ezáltal a kígyók száma megnőtt, és testük elkezdte vonaglóan kitölteni az amulett teljes mezőjét. Ez a folyamat azzal ért véget, hogy a kígyófészek közepén egy meztelen női alak jelent meg. A női alakot Mihály arkangyal képe kezdte el kísérni, aki császári köntösbe (a férfiaság ruhájába) öltözött, és egy botot, vagy más hosszú, botszerű tárgyat tart a kezében (*17. tábla*). A keresztény motívummal szemben a női alak szenvedélyes, mert a szentek nyugodtak, ő meztelen,

amikor a szentek fel vannak öltözve. A kígyók és maga a motívum szimbolikája fokozatosan folklorizálódott és a különleges, a misztikum szférájából a népi bigottság terébe kezdtek átkerülni.³⁶

Jogosan merül fel a kérdés, hogy az óorosz „kígyófészek” amulettek miként kapcsolódnak hazánkhoz? Dabason 2007 ősztől évente végeztek régészeti kutatásokat, amelynek köszönhetően a középkori település szerkezetéről és kiterjedéséről a kutatás alapos ismereteket szerzett. 2012 és 2013 nyarán a Templom-dombon a középkori templom részleteit tárták fel. Az alapokig visszabontott Zsigmond-kori templom szerkezetén kívül előkerült az Árpád-kor közepén felépített templom két falcsontja is. A templom belsejében és közvetlen közelében feltárt temetkezések főleg a középkor kései időszakához voltak köthetőek, és csak néhány volt a 12–13. századra keltezhető. Mivel a kezdeti kutatás kis felületet fedett le, így tisztázatlan maradt a templom kiterjedése, valamint a temető szerkezete, illetve használatának kezdete és vége. A területen a kutatás szerencsésen tovább folytatódhatott tervátsáts keretein belül, így több ütemben is végzett feltárást, előbb 2018-ban, majd 2020-ban a Ferenczy Múzeumi Centrum.³⁷ A középkori templom körüli temetők kutatása igen komplex feladat, ennek következtében a 2018. évi feltárás inkább a temető szerkezetének tisztázására irányult, míg 2020-ban a cél a minél nagyobb terület feltérképezése volt, valamint a temető keleti szélének lehatárolása. A két idény 3-3 hete alatt 10 szelvényt tártak fel teljesen, amelyek több tucat temetkezést tartalmaztak. A feltárók megfigyelései alapján az Árpád-kori sírok egy rétegben egyenletesen kiterjedtek a temető teljes keleti részére, míg a késő középkoriak inkább a központi részre koncentráálódtak, ebből fakadóan nagyon sok volt az egymásra temetkezés. A legtöbb helyen a késő középkori temetkezések maradtak meg anatómiai rendben, ugyanis beásásukkal elvágták, vagy elpusztították a korábbi temetkezéseket.

³¹ Ter 3; 1Mózes 3.

³² Jel 13: 1–2, 11–12.

³³ 2Kir 10: 24–27.

³⁴ STEPHENSON 2016, 200–201.

³⁵ VAGNER 1961, 26–30.

³⁶ PERESZEDOV 2004, 110–111.

³⁷ A két szezónban az ásatásvezető régész Rác Tibor Ákos volt, akinek ezúton is szeretném megköszönni, hogy a képanyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

16. kép. Bizánci amulett előképek. 1: Bronz amulett, rajta a lovas Salamon, átm.: 4,4 cm, 6–7. század (Párizs, Cabinet des Medailles, reg.M.6662); 2: Aranyozott bronz amulett, átm.: 4,8 cm, 6–7. század (Párizs, Cabinet des Medailles; Schlumberger 67)

Fig. 16. Byzantine amulet prefigurations. 1: Bronze amulet with Solomon on horseback, diam. 4.4 cm, 6th–7th century (Paris, Cabinet des Medailles, reg.M.6662); 2: Gilt bronze amulet, diam. 4.8 cm, 6th–7th century (Paris, Cabinet des Medailles; Schlumberger 67)

17. kép. Rusz előképek – Kígyóamuletek. 1: Kígyóamulett, 12. század. Előlapon Mihály arkangyal, hátlapon Gorgófejes kígyófészek-kompozíció. Elveszett (SEVCSENKO 2015); 2: Kígyóamulett, 12. század, Moszkva környéke. Előlapon a Keresztelés képe, hátlapon a kígyós istennő ábrázolása (PERESZEDOV 2004, 108)

Fig. 17. Rusz prefigurations – Snake amulets. 1: Zmeevik, 12th century. Archangel Michael on obverse, Gorgon-headed snake nest composition on reverse. Lost (SEVCSENKO 2015); 2: Zmeevik, 12th century, Moscow area. Front: image of the Baptism, reverse: depiction of the serpent goddess (PERESZEDOV 2004, 108)

A 2018-as és a 2020-as évi feltárások alkalmával megközelítőleg 300 temetkezést tártak fel, amelyhez, ha hozzáadjuk a 2012–13. évi ásatás eredményeit, összesen mintegy 400 temetkezést bontottak ki. A feltárók szerint megközelítőleg a temető negyede vált ismertté.³⁸

A temető hosszú használata miatt a legkorábbi temetkezéseket többször is megbolygatták a későbbi ráásásokkal és sírgödrökkel, ezért az Árpád-kori leletek nagy része másodlagos helyzetből került elő. Az elhantoltak ruházatából nem sok maradt meg, de fejékszerek, S-végű karikák és elszórtan előkerülő pénzek segítettek a korszak behatárolásában. A kísérőleletek alapján a sírok számottevő részét a feltárók a késő középkor időszakára keltezték. Ezekben a sírokban főleg a viselethez tartozó elemeket rögzítettek, így ruhamaradványokat, ékszereket, öveket és pártákat. A temetőben kivételesen sok szervesanyag megőrződött, az egyik gyermektemetkezésben például a csatot leszámítva a teljes övgarnitúra megmaradt. A fejdíszeken kívül több temetkezésnél találtak textilmaradványokat, amelyek anyagát vizsgálatok segítségével meg lehetett állapítani, valamint viseleti elemek, bőr- és fémleletek is kerültek elő. A temető használatát a korai érmék alapján a 11. század elejétől biztosan keltezhetjük. A szakemberek ugyanakkor úgy gondolják, hogy a temetőt az éremleletek és viseleti elemek alapján a 17. században is használhatták, mivel a kitermelt meddőből egy átlukasztott 1751-es Mária Terézia poltura is előkerült. Ez az emlék valószínűleg a lelőhely használatának hozzávetőleges végét jelölheti. Dabas és a lelőhely közvetlen környezetét ásatásokkal és műszeres kutatásokkal sikerült részletesen feltérképezniük, ezáltal a feltárók biztosan állítják, hogy a település az Árpád-korban a lokális településhálózat egy kiemelt csomópontja lehetett, ezt erősítik az előkerült arany fejékszerek, a feliratos gyűrű és az anyagmaradványok vizsgálata is ezt bizonyítja.³⁹

A 311. számú Árpád-kori temetkezés sírföldjében (18. kép) találtak a feltárók egy angyalábrázolással ellátott bronzfüggőt (19. kép 1), amely nagy valószínűséggel az elhunythoz tartozhatott. (Katalógus szám: 26.) A tárgy leírását Rácz Tibor az

alábbiak szerint adja: „A csüngő teljesen ép, öntött bronz, dombormintával ellátva. Függesztőfülét lapjával ellentett irányban, kerek lyukakkal átütve helyezték el. Felülete kopott. Mindkét oldala díszített, az ábrázolásokat egyszerű vonalas keret választja le a domborúan kiemelkedő és díszítetlen peremről. Egyik oldalán a kiterjesztett szárnyú Szent Mihály arkangyal látható. Jobb kezében lándzsát, baljában glóbuszt tart. Arca kidolgozatlan, köpenyszerű ruhája csak a vállánál tagolt, szárnyának elmosódó a redőzete. A másik oldalon jóval érdekesebb, de nehezen értelmezhető kompozíció látható, ami átmenetet képez a figurális ábrázolás és a növényi ornamentika közt. A középpontban egy szétterjesztett karú és lábú, indákból szerkesztett alak. Karjai tölcészerűen kiszélesednek és így tunika ujjára emlékeztetne. Lábai amorf, gumószerű alakzatokban végződnek, amelyekben a gonosz sárkány- illetve kígyószerű megtestesüléseit fedezhetjük fel. A figura ovális feje mellett és fölött két további elmosódott alak kontúrja látszik, melyek leginkább egymással szembeforduló, kuporgó szörnyalakokra emlékeztetnek. A kompozíciók teljesen kitöltik a kereten belüli teret, a kontúrok élesek, de a formák belseje nincs tovább tagolva. Ez valószínűleg nem csak a használatból eredő kopásra vezethető vissza, hanem a csüngő az öntőmintából eleve kevésbé kidolgozottan és torzult rajzolatokkal kerülhetett ki. Átm.: 3,8 cm; v.: 0,2 cm.”⁴⁰ Ezen fajta csüngők Bizánctól egészen a Ruszig széles körben elterjedtek a 12–13. században, de a Magyar Királyság területéről egyedi emlékek számíthatnak. Ez a tárgy nyújtotta jelen dolgozat kiindulási pontját. Az emlék kulturális kapcsolatrendszere és háttere Bizánctól vezet, míg közvetlen párhuzamai az egykori Rusz területére. A csüngő ikonográfiája számos, általános, a Kárpát-medencében is megtalálható keresztény elemet tartalmaz, míg más ábrázolások értelmezése jóval távolabbi összefüggéseket mutat.

A dabasi csüngő angyalábrázolásának legközelebbi hazai analógiájaként a veszprémi káptalan idézőpecsétjeként meghatározott billogot hozza Rácz Tibor és Németh Veronika, amelyen hasonló ábrázolás látható részletgazdagabb megoldásokkal.

³⁸ RÁ CZ–NÉMETH 2021, 144–146.

³⁹ RÁ CZ–NÉMETH 2021, 146–154.

⁴⁰ RÁ CZ–NÉMETH 2021, 157.

A 11. századra keltezett veszprémi idézőpecséten Szent Mihály arkangyal látható, amint lándzsájával egy sárkányt dőf át, miközben a dabasi példányon nincs sárkány, a lándzsa is inkább gömbös végű botnak látszik, és az országalmáról hiányzik a kereszt.⁴¹

A dabasi amuletten szereplő motívumok előképeit kutatva hívta fel a figyelmet Rácz Tibor és Németh Veronika egy igen különleges tárgycsoportra, a fent tárgyalt oroszországi kígyó amulettekre. Ezek a kétoldalas medálok egyik oldalukon kígyókat, míg másik oldalukon eredetileg valamilyen pogány istenséget jelenítettek meg. A kereszténység megjelenésével ezen istenség helyét átvették olyan ábrázolások, amelyek vagy Krisztust, vagy *Theotokos* jelenetet, az arkangyalokat (leginkább Szent Mihály) vagy a szenteket jelenítették meg. A másik oldalon megmaradt kígyóábrázolás értelmezése igencsak összetett. Számos olyan eleme van, amely kulturálisan más és más régióhoz és hiedelemhez kapcsolódik. Ezek vizsgálata volt a jelen dolgozat központi témája. A kígyófészek ábrázolás a kereszténység előtti keleti szláv gondolatvilághoz kötődik. Maga a kígyóábrázolás azonban nem volt idegen a bizánci kultúrától sem. Jelen volt a fővárosban, Konstantinápolyban, ahol a Hippodromban is megtalálható ilyen antik görög háttérű emlék, míg a kígyófejekkel díszített amulettek általánosan jelen voltak a Birodalom területén.⁴²

Ezen óvó-védő amuletteket bizánci eredetűnek tartják és sok orosz példányon is a felirat görög nyelven szerepel. Viszonylag sok példány ismert a 12–13. századból, és használatuk kinyúlik egészen a 15. századig. Legismertebb párhuzamnak Rácz Tibor és Németh Veronika a csernyigovi arany csüngőt hozza, amelyen szintén Mihály arkangyal látható az előoldalon. A dabasi csüngő⁴³ temetőből való előkerülése azt erősíti, hogy valószínűleg viseleti elem volt. Ábrázolásai révén viselője valószínűleg óvó-védő funkciót tulajdonított neki.

A „Csernyigovi csüngő” (19. kép 2) („Черниговская гривна”) a tekercs amulettek típusába tartozó aranymedál (tömeg kb. 186 g, átmérő 7,3 cm). 1821-ben véletlenül találták meg a Belousz folyó (a Gyeszna jobb oldali mellékfolyója, a Dnyeper medencéje) partján Csernyahov közelében. Valószínűleg viaszveszejtési eljárással készült. A feliratok és képek kidomborodnak a felületből. Két füllel rendelkezik, vagy zsinór vagy lánc számára. Az előlapon – Mihály arkangyal képe, (ószláv) felirattal és a „*Szent, szent, szent ...*”⁴⁴ (görög) ima szövegével a szélén. Az arkangyal alakja (amelyet heraldikai liliumfüzér keretez) zömök, jobb kezében valamilyen botot, baljában glóbuszt tart. Ez a jellegzetes végződésű rúd, amelyet a *labarummal* (római hadijelvény) lehet azonosítani, és ábrázolásokon funkcionálisan lándzsaként használ, több bizánci plasztikán is szerepel.⁴⁵ A későbbi, Oroszország területéről származó, Mihály arkangyal ábrázoló „kígyóamulettek”⁴⁶ az arkangyal kezében lévő bot hegyének alakja már inkább egy lándzsa hegyéhez hasonlít. Arca kidolgozatlan (vagy eléggé megkopott), ugyanakkor szárnyai és ruhája művészien megmunkáltak. Kivehető Mihály arkangyalnak az arc oldalán lefelé hulló, középen egyenes elválasztással rendelkező haja. Bár az arcvonásai nehezen kivehetőek, Sevcsenko úgy határozza meg, hogy az amuletten lévő alak vonásai egy nagy szemű, magas homlokú, de korántsem fiatal férfiarc benyomását keltik, amely kiálló állal, és az ajkakat keretező rövid szakállal rendelkezik. Elgondolása szerint a mester, aki a hrivnyát készítette tudatosan formálta meg Mihály arkangyal arcát, hogy az ne ifjúkori vonásokat mutasson, hanem egy érett szentet, mint ahogyan a bizánci ikonográfiában szokás volt.⁴⁷ A hátoldalon – egy összefonódó kígyókkal körülvett női fej, a szélén szintén szöveg fut körbe: „*Гу Помози Рабоу Своему Василигжэ Амин+*” „*Uram, segíts szolgádnak, Basil. Ámen*”⁴⁸ (ószláv),

⁴¹ A billogot Jakubovich Emil dolgozta fel. Lásd: JAKUBOVICH 1933.

⁴² RÁ CZ–NÉMETH 2021, 147–149.

⁴³ Str. 311; Ltsz.: 2020.36.1.9.

⁴⁴ „*ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριε Σαβαώθ πλήρης ο υρανός και τη γη*”, „*svyat, svyat, svyat Gospody Savaoф, ispolny nebo i zemlyu*”, „*szent, szent, szent, szent a Seregek Ura, töltse be az eget és a földet*” (Jevgenyij metropolita átirata).

⁴⁵ SEVCSENKO 2008, 4. kép.

⁴⁶ SEVCSENKO 2008, 6. kép.

⁴⁷ SEVCSENKO 2008.

⁴⁸ „*Господи, допоможи рабу своему Василию. Аминь*”

18. kép. A dabasi csüngő. 1: 308–310–311–312. számú temetkezések; 2: 311. számú temetkezés; 3: 311. számú temetkezés, in situ fotó a csüngőről; 4: A Dabasi bronz csüngő (RÁCZ–NÉMETH 2021, Ltsz.: 2020.36.1.9.; Kat. 26.)
 Fig. 18. The Dabas' pendant. 1: Burials No. 308–310–311–312; 2: Burial No. 311; 3: Burial No. 311, in situ photo of the mound; 4: The bronze pendant from Dabas (RÁCZ–NÉMETH 2021, Inv. No.: 2020.36.1.9.; Cat. No. 26.)

19. kép. A dabasi csüngő és valószínű párhuzamai. 1: A Dabasi csüngő (RÁCZ–NÉMETH 2021; Ltsz: 2021.36.1.9); 2: „Csernyigovi hrivnya” (Черниговская гривна). Kígyóamulett, előlapján Mihály arkangyal, hátlapján kígyófészek-kompozíció (Belous folyó partján találták, 1821-ben, a mai Ukrajna területén); 3: „Szuzdali kígyóamulett” (Суздальский змеевик) (BISEROVA–LAPSHIN 2019, 15)

Fig. 19. The bronze pendant from Dabas and its probable parallels. 1: The bronze pendant from Dabas (RÁCZ–NÉMETH 2021; Ltsz: 2021.36.1.9); 2: Chernihiv hrivnia or Chernigov гривна (Черниговская гривна). Zmееvik (Slavic amulet) with Archangel Michael on the front and a snake nest composition on the reverse (found on the banks of the Belous River, 1821, in present-day Ukraine); 3: Suzdal Zmееvik (Суздальский змеевик) (BISEROVA–LAPSHIN 2019, 15)

amely körül valamilyen parancs szövege (görög) látható. Az emléket az Ermitázsban helyezték el, s előkerülését a Cári Birodalomban nagy érdeklődés övezte: tudósok (antikvárius régészek, paleográfusok) ugyanúgy az értelmezésével foglalkoztak, mint a nemesség tagjai, valamint az egyház képviselői. Az ószláv és görög feliratok miatt nem volt egyöntetű vélemény, hogy orosz vagy bizánci emlékről van-e szó. Jevgenyij (Bolkhovitinov)⁴⁹ metropolita kapcsolta II. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelemhez⁵⁰ (keresztény neve Vaszilij volt). Ő hozta először összefüggésbe a tárgyon látható kígyóábrázolást a népi vallásossággal. A metropolita ugyanis jól ismerte a népszokásokat, így egyértelmű volt a számára az emlék értelmezése.⁵¹ A feliratok értelmezése azonban ezt követően is komoly fejtörést okozott a korabeli kutatás számára. Ennek oka az volt, hogy a kortárs bizantinológia még ekkor nem ismerte fel a középgörög nyelvallapotot (ennek kutatását a 19. század közepének német bizantinológija kezdte meg és Karl Krumbacher munkásságával vált általánosan ismertté).

A tárgy iránti érdeklődés fényében viszonylag korán előkerültek további párhuzamok, amelyek addig más gyűjteményekben lappangtak (többek közt Kazanyban). Az 1870-es évekre már számos párhuzama vált ismertté a különböző gyűjteményekből. A „szuzdali kígyóamulett”⁵² („Суздалский змеевик”, 12. századra keltezhető) (19. tábla 3), amelyet a szuzdali székesegyházban találtak a 19. században, egy kerek alakú jáspisdarab, amelyen szintén elülső oldalán keresztény, hátulsó oldalán „kígyófészek” motívummal találkozhatunk. A művészi jellegzetességek szolgálnak a fő érvként e példány görög származása mellett. Több vonás különbözteti meg a „kígyófészek” amulettek többségétől: nincs *hystera*-motívum, a kígyófészek ábrázolása pedig a korábbi emlékekét idézi (hat kígyó, nyugodt, tiszta arc). A kígyós oldallal ellentétes oldalon a hét szent alvó látható: hat alak egy hete-

dik figurát vesz körül. A kígyók száma és helyzete egybeesik az ifjak számával és helyzetével, továbbá helyzetük az óramutató járásával megegyezően van kialakítva mindkét oldalon. Azon amuletteknél, ahol a kígyófészek középpontjában egy meztelen női alak bukkan fel, ennek semlegesítésére Szűz Mária alakja jelenik meg a másik oldalon az alvó Kisdeddel (20. tábla).⁵³ Azt érdemes kiemelni, hogy az ereklyék, amelyek az ortodox kereszténység számára szükségesek az életben, nem a temetés velejárói. A kereszték és ikonok apáról fiúra öröklődtek, és a család legutolsó tagjának az ereklyét az egyháza kellett hagynia, talán ezért találtak olyan sok „kígyófészek” amulettet a katedrálisok sekrestyéiben.⁵⁴

A fentiek alapján, úgy gondolom, kijelenthető, hogy a dabasi angyalábrázolásos amulettet be lehet sorolni az óorosz „kígyóamulettek” („Змеевуки”) közé. Az előlapon Mihály arkangyal képe látható, aki kiterjesztett szárnyal, valószínűleg császári köntösben, kezében lándzsát tart, ez az ábrázolás Nyikolajeva rendszerezésében az 1. típusba sorolható (Mihály arkangyal képe), amely igen nagy hasonlóságot mutat a csernyigovi függőn láthatóval. A hátoldal motívuma, bár kopottsága miatt nem teljes mértékben kivehető, én mégis úgy gondolom, Orlov tipológiájában a III. típusba (a középpontban egy női alak látható, akinek lábai kígyókban végződnek, kezében is kígyókat tart, valamint egy kígyópár mintegy szárnyakat alkot az alaknak) sorolható be.

A további kutatási irányt egyfelől a Rusz és a magyarok kapcsolatára lehetne irányítani, amely bizonyítékeként a dabasi amuletten kívül ott vannak a Kárpát-medencében biztosan importként előforduló balta alakú amulettek, amelyek az Árpád-kori Magyar Királyság és a Rusz jól ismert történeti kapcsolatainak régészeti lenyomataként értékelhetők. Európai kitekintésben a 11–13. században, itthon a 11–12. században jelennek meg ezek a nagy valószínűséggel Skandináviából eredeztethető tárgyak,

⁴⁹ Митрополит Евгений (Болховитинов).

⁵⁰ 1078-ban részt vett unokatestvérei lázadásának letörésében, aminek során az akkori nagyfejedelem elesett és apja örökölte a Kijevi Rusz trónját. Vlagyimir ekkor a Csernyigovi fejedelemséget kapta meg.; II. Vlagyimir uralkodásához lásd: FROJANOV 2012, 158–215.

⁵¹ NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991, 13.

⁵² BISEROVA–LAPSHIN 2018; 1890 – ГИМа (Ltsz.: 19726/ OK 15560)

⁵³ PERESZEDOV 2004, 112.

⁵⁴ PERESZEDOV 2004, 118.

20. kép. Amulettek Szűz Mária ábrázolással és kígyófészek-motívummal. 1: Belgorodi hrivnya, (Белгородская гривна), arany kígyóamulett, 1117 körül, Orosz Múzeum gyűjteménye, Szentpétervár (SEVCSENKO 2015); 2: Rézötvözetből készült kígyóamulett, 12–13. század, Okni faluból, Novosokolszkij kerület, Pszkov (SEVCSENKO 2015)

Fig. 20. Amulets depicting the Virgin Mary and a snake's nest motif. 1: Belgorod hryvnia (Белгородская гривна) gold, slavik amulet, c. 1117, collection of the Russian Museum, St Petersburg (SEVCSENKO 2015); 2: Brass alloy zmeevik, 12th–13th century, from the village of Okni, Novosokolsky district, Pskov (SEVCSENKO 2015)

amelyek kelet-európai elterjedése pedig egyértelműen a Rusz aktivitásához köthető.⁵⁵ Másfelől érdemes figyelmet szentelni a Kárpát-medencében a 10–11. században egyre nagyobb számban megjelenő keresztény háttérű tárgyaknak, amelyek első emlékéanyagával sírmellékletként női, ill. gyermek sírokban találkozunk már a 9–10. században is.

A kezdeti leletanyagunk köszönhetően tudjuk, hogy a magyarság már sztyeppei vándorlásának idején is találkozott a kereszténységgel, majd a kalandozások során szintén keresztény területekre vezették hadaikat, azt követően pedig az európai integráció meghatározó része volt az új vallás felvétele és állami szintre emelése.⁵⁶

IRODALOM

- AMULETT: Amulett. In: *Magyar Katolikus Lexikon* 1. Szerk.: Diós I. Budapest 1993, 223–224.
- BROWN 1993: Brown, P.: *A Szentkultusz. Kialkaulása és szerepe a latin kereszténységben*. Bupadest 1993.
- BISEROVA–LAPSHIN 2019: Бисерова, А. В. – Лапшин, А. Г.: «Суздальский змеевик» в контексте истории медицины. In: *Суздальский сборник за 2018 год: Сборник научных статей*. Редкол.: Ершов, А. Л. (отв. ред.) и др. Владимир 2019, 14–21.
- DE BRUYN 2017: De Bruyn, T.: *Making Amulets Christian. Artefacts, Scribes, and Contexts*. Oxford 2017. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199687886.001.0001>
- ECKSTEIN–WASZINK 1950: Eckstein, F. – Waszink, J. H.: Amulett. In: *Reallexikon für Antike und Christentum* 1. Hrsg.: Hornung, Ch. – Brakmann, H. – Blaauw, S. de – Fuhrer, Th. – Leppin, H. – Löhr, W. – Nesselrath, H.-G. – Niehoff, M. – Schöllgen, G. – Tanaseanu-Döbler, I. Stuttgart 1950, 397–411.
- FROJANOV 2012: Фроянов, И. Я.: *Древняя Русь IX–XIII веков: народные движения, княжеская и вечевая власть*. Москва 2012.
- GUIDE TO THE STUDY OF ANCIENT MAGIC: *Guide to the study of ancient magic*. Ed.: Frankfurter, D. Leiden–Boston 2019.
- HALLO 1937: Hallo, R.: Amulett. In: *Reallexikon zur Deutschen Kunst-Geschichte* 1. Hrsg.: Schmidt, O. Stuttgart 1937, 662–669.
- HOFFMANN–T. HORVÁTH 2019: Hoffmann Zs. – T. Horváth Á.: *Mágia és varázslás az ókorban*. Szeged 2019.
- JAKUBOVICH 1933: Jakubovich E.: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. *Turul* 47 (1933) 56–74.
- KENDEFFY 2013: Kendeffy G.: „Szent Ágoston a mágiáról”. In: *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban* 2. Szerk.: Nagy Á. M. Budapest 2013, 951–964.
- NYIKOLAJEVA–CSERNYECOV 1991: Николаева, Т. В. – Чернецов, А. В.: *Древнерусские амулеты-змеевики*. Москва 1991.
- ORLOV 1926: Орлов, А. С.: Амулеты-«змеевики» Исторического музея. In: *Отчет ГИМ за 1916–1925 гг.* Москва 1926.
- PERESZEDOV 2004: Переседов, И. Г.: Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры. In: *Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А.В. Банк*. Ред.: Степанова, Е. С. – Залеская, В. Н. Санкт-Петербург 2004, 108–121.
- RÁCZ–NÉMETH 2021: Rácz T. – Németh V.: Tervátatás civil segítséggel Dabas középkori temetőjében (Research excavation with civilian help in the medieval cemetery of Dabas). In: *Kincskeresés, Kaland, Tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest-megyében. (Treasure hunt, Adventure and Science. Community archaeology projects in Pest county)*. Szerk.: Rácz T. Szentendre 2021, 144–159.

⁵⁵ ZÁGORHIDI–FÜREDI–TÜRK 2018, 176–177.

⁵⁶ LANGÓ 2018, 178–179.

- SEVCSSENKO 2008: Шевченко, Ю. Ю.: Русские амулеты с образом архангела из пещерного храма Южной Италии времен норманнского завоевателя Роберта Гвискара. In: *Скандинавские чтения 2006 года: этнографические и культурно-исторические аспекты*. Ред.: Губанов, И. Б. Санкт-Петербург 2008, 34–50.
- SEVCSSENKO 2011: Шевченко, Ю. Ю.: Наследие Христиан-пещерников: Филактерии-змеевики (Legacy Christian «pescernicov» [a monks living a caves]: Christian phylacteries (amulets) with snakes). *Сівєричина в історії України* 4 (2011) 112–120.
- SEVCSSENKO 2015: Шевченко, Ю. Ю.: Богородица Спилеотисса на древних христианских филактериях с изображениями серпентарид. In: *Ювелирное искусство и материальная культура*. Сост.: Киджи, В. В. – Поскачева, И. В. – Царев, Н. В. Санкт-Петербург 2015, 79–88.
- SOKOLOV 1895: Соколов, М. И.: Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками. *Древности: Труды славянской комиссии имп. Московского археологического общества* 1 (1895) 134–202.
- SPIER 1993: Spier, J.: Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993) 25–62. <https://doi.org/10.2307/751363>
- STEPHENSON 2016: Stephenson, P.: *The Serpent Column. A Cultural Biography*. New York 2016. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190209063.001.0001>
- TOLSZTOJ 1888: Толстой, И. И.: *О русских амулетах, называемых змеевиками*. Санкт-Петербург 1888.
- UVAROV 1910: Уваров, А. С.: *Византийские филактерии и русские нарезки*. Москва 1910.
- VAGNER 1961: Вагнер, Г. К.: О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках. *Краткие сообщения Института археологии* 85 (1961) 26–30.

THE AMULET FIND IN DABAS – CAN IT BE LINKED TO THE RUSSIAN „SNAKE’S NEST” AMULETS?

BELLA FEJES

Amulets have been around for thousands of years. Plants, plant parts, minerals, stones, insects, animals, animal and human remains could all have been used to make them. It was believed that the material itself had a power that could be enhanced by moulding it. Amulets were mainly used to protect against some evil force, to increase fertility, to defeat enemies. The power of the early amulets was based on the belief in divine beings, as the power of the gods could to be harnessed in various magical symbols. In ancient cultures, this belief continues to live on. The supernatural is a part of everyday life. The belief that illness and misfortune were caused by malevolent fellow human beings was not questioned. Religion and magic were intertwined in ancient societies. By the 4th and 5th centuries, references to magic had already appeared in literary and philosophical texts, and the use of amulets had become commonplace. But Christianity was not so unresponsive to supernatural knowledge and power. Magic was universally condemned by the church of the 2nd century. Its rejection remained common even after Christianity became an accepted religion. At the same time, as Christianity became the religion of wider communities, traditions linked to earlier pagan practices (such as the survival of protective amulets) were incorporated into local religious life. Pagan formulas lived on with Christian invocation, but their apotropaic function remained unchanged. Russian research has identified both Orthodoxy and Vernacular religiosity in the context of the snake amulets. These double-sided, mostly circular pendants have a canonical Christian image (Christ, the Virgin Mary, saints or angels) on one side and a so-called 'snake's nest' motif on the other. The latter is an im-

age of a human head surrounded by snakes. These images are usually framed by liturgical invocations or magical incantations. Research into amulets gained considerable momentum in the 19th century, after the Chernyigov hryvnia became known in 1821. Subsequently, I. Tolstoy and A. S. Uvarov not only reviewed the issue, but also provided a detailed classification of the object type, while M. I. Sokolov presented the religious-historical background and narrative interpretation of the topic. By the mid 1920s, A. S. Orlov had completed an extensive work of collecting the known pieces of the amuletts. A significant step forward was made with the work by T. V. Nikolayeva and V. N. Chernyetsov, who also collected the pieces found after 1945. The importance of these finds was underlined by the fact that a considerable number of well-dated amuletts have been found. Their more recent analysis also pointed out that many of the objects were mass-produced and could have been in use for long periods of time (even centuries). They also revealed that some of the pieces in the museums were 19th century replicas.

The 'snake's nest' composition, like the type of amulet itself, is Byzantine in origin. The main element of all the versions is a human head surrounded by snakes. The ancient motif of which is most probably the head of Gorgon or Medusa. The image may well have been a kind of talisman, protecting the wearer from disease and various harms. The animal portrayals seem to have magical powers associated with the creatures they represent. The principle was simple, and still familiar from modern homeopathy: *Similia similibus curantur*, 'like is cured by like'. Over time, the image of the human head surrounded by snakes loses its connection with the mythology of the Medusa representation, and the motif appears as 'ὄ στέρα'. This is a somewhat schematic representation of the female womb, which can be used on its own or as part of a complex motif (a magical formula). The hystera enchantment that appears on Byzantine amulets has been identified in medieval Slavic texts with the 'ὄβηα', which also features the motif of the 'wandering uterus' and some of its properties, but is more harmful and sinister than its Byzantine predecessors. The demon in the incantations is known for its ability to appear as different creatures, usually different animals. Many demons have taken the form of serpents. Amulets thus may have contained a snake or magical inscriptions and designs associated with the animal. Snakes themselves can carry a great variety of symbolism. Snakes brought disease, as they reminded communities in the Mediterranean and Middle East of the favoured form worn by demons. But they also had an equally long tradition of healing in the same region.

The actual 'snake's nest' amulets appeared at the turn of the 10th and 11th centuries. Since the presence of the hystera charm on the Christian side is unacceptable, it was transformed into an element of the 'snake's nest' motif. At the same time, the design of the snakes changed. The number of snakes increased and their bodies began to fill the entire field of the amulet in a writhing manner. This process ended with the appearance of a naked female figure in the centre of the snake nest. The female figure became accompanied by an image of the archangel Michael. Michael dressed in an imperial robe (the robe of masculinity) with either a staff or some other long, staff-like object in his hand. In contrast to the Christian motif, the female figure is passionate because the saints are at rest; she is naked when the saints are clothed. The symbolism of the snakes and the motif itself became folklorized and began to move from the sphere of the mystical, into the realm of popular bigotry.

The question arises. How are the ancient Russian 'snake's nest' amulets related to Hungary? Since the autumn of 2007, archaeological research has been carried out on an annual basis in Dabas. Which has provided a thorough understanding of the structure and extent of the medieval settlement. During excavations in 2020 excavators found a bronze pendant with an angel motif in the Árpád-period cemetery. They found it in the burial ground of grave No. 311, which most certainly belonged to the deceased. This subject provided the starting point for this thesis. This type of pendants was widespread from Byzantium to Rus in the 12th–13th centuries, but it is a unique piece of artifact from the Kingdom of Hungary. The cultural links and background of the amulet go as far as Byzantium, while its direct parallels are in the territory of the former Rus. Tibor Rácz and Veronika Németh drew attention to a very special group of objects, the Russian snake amulets, while researching the sources of the motifs on the Dabas amulets. Examining these was the main interest of this thesis. These protective amulets are thought to be Byzantine in origin and many Russian

examples have the inscription in Greek. A relatively large number of examples are known from the 12th and 13th centuries, and their use extends to the 15th century.

Tibor Rácz and Veronika Németh cite the Chernyigov golden pendant, which also shows the Archangel Michael on the front, as the most recognisable parallel. Chernihiv hryvnia or Chernigov grivna (*Черниговская гривна*) is a gold medal of the charm type amulets. It was accidentally found in 1821 on the banks of the Belous river near Chernyakhov. Image of the Archangel Michael on the front, on the back a female head surrounded by intertwined snakes. The amulet was placed in the Hermitage, and its discovery was met with great interest in the Tsardom of Russia. Because of the Old Slavic and Greek inscriptions, there was no agreement on whether the amulet was Russian or Byzantine. Metropolitan Yevgeny (Bolkhovitinov) linked it to Grand Prince Vladimir II Monomakh of Kiev. He was the first to associate the snake image on the artifact with vernacular religiosity. Even after this, however, the interpretation of the inscriptions continued to be a major puzzle for contemporary researchers. The reason for this was that contemporary Byzantinology had not yet recognised the linguistic status of Middle Greek (research into this was begun by German Byzantinology in the mid-19th century and became generally known with the work of Karl Krumbacher). Given the interest in the subject, further parallels were found relatively early on. By the 1870s, a number of parallels had become known from various collections. The 'Suzdal snake amulet' (*Суздальский змеевик*, dated to the 12th century), found in the Suzdal Cathedral in the 19th century, is a round-shaped jasper piece, also with a Christian motif on the front and a 'snake's nest' motif on the back. In the amulets where a naked female figure appears in the centre of the snake's nest, the Virgin Mary appears on the other side with the sleeping infant to neutralise this. It is worth pointing out that the relics which Orthodox Christianity considers necessary for life are not inherent to the funeral. Crosses and icons were handed down from father to son, and the last member of the family had to leave the relics to the Church, which is perhaps why so many 'snake's nest' amulets have been found in the sacristy of cathedrals.

Further research could be directed towards the relationship between the Rus and the Hungarians. As evidence, there are the axe-shaped amulets, certainly imported into the Carpathian Basin. They can be seen as archaeological evidence of the well-known historical relations between the Kingdom of Hungary and the Rus. These objects, which are most probably of Scandinavian origin, appear in Europe in the 11th–13th centuries, and in Hungary in the 11th–12th centuries, and their spread in Eastern Europe is connected with the activity of the Rus. On the other hand, it is worth paying close interest to the Christian objects that appeared in the Carpathian Basin in increasing numbers in the 10th and 11th centuries. The first relics are found as funerary gifts in female and children's graves as early as the 9th–10th centuries. Thanks to the initial finds, we know that the Hungarians encountered Christianity already during their migration across the steppe, and then led their warriors to Christian lands during their expeditions. Afterwards, the incorporation of the new religion and its elevation to the level of a state religion was a crucial part of the European integration.

29th Conference of Young Scholars
on the Migration Period

Budapest, November 15–16, 2019

